

Ҳафтәлик
эдаби-
ичтимаи
информасија
гәзети

26
јанвар
1995-чи ил
чүмә
ахшамы
№4(99)

ШӘҲРИҶАР

БИРЛИК ЈАРАДЫН, СӨЗ БИР ОЛА БИЗ КИШИЛӘРДӘ...

Н. Г. 24 Шәбан 1415-чи ил
Н. Ш. 6 Бәһмән 1373-чү ил
Гижмәти 50 манат

А. Бакыханов (1794-1848) XIX әсрин биринчи жарысы Азербайжан мәдәнијәти тарихина шаир, алим, көркәмли мутафәккир кими дахил олмуш, өзүнүн чох сәһәлија-радычылығы илә бу тарихин парлаг сәһифәларини јазмышдыр. Енсклопедик билгилә малик олан Бакыхановун бир чох әсәрләри, фикрләри өз актуальлығыны бун күндә сахлајыр. О, Азербайжан, араб, фарс, рус, франсыз дилләриндә сәрбәст дүшүнүб јазмыш вә өз јарадычылығы илә ичәрсиндә јашадығы чәмијәтин мәнәви муһитинә күчлү тәәсир көстөрмишди. Бакыхановун елми ирси ән мухталиф биллик сәһәләрини (тарих, фәлсәфә, нүчүм, илаһијјат, әхлак-әтика) өһатә едир.

Тарихи инкишафын орта әсрләрдән јени дөврә кечид мәрһәләси, дөврүн ичтимаи-асијаси, мәдәни һөјәти онун дүнјәкөрүшүнүн төшәккүлүн вә ән инкишафында дәрјин из бурхамышдыр. Бакыхановун јарадычылығы елми-фәлсәфи дәрјинли илә муәсир охучуну белә һејран гәјр, ејни заманда муәллифин һәдир ерудасијаси, аналитик тәфәккүр, мәрһәтәли публицист гәбилләјитиндән хәбәр верир.

Бакыханов јарадычылығы шәһлә башламыш вә тезләп көркәмли, кәзал бир шаир кими танынмышдыр. О, дини муһитдә бөјүмүш, илаһијјат дәрси алынмыш вә илаһијјата дәир әсәрләр јазмышдыр. Бакыханов фарс дилинин сәрф вә нәһивнә һәср едилмиш "Ғаниун-Ғудси" адлы дәрслигин муәллифи-дир. Бу дәрслик һәлә өз вәхт көркәмли мутафәккисләр тәрәфиндән јүксәк гижмәтләндирлимишди.

Муәллифин јарадычылығында "Күлустани-Ирәм" әсәри хусуси гәјр тутур. Бакыханов ирсинин ән кәзал тәдгигатчысы, фәлсәфи елмәр доктору, профессор Әнвар Әһмәдовун дүзүн јаздығы кими, Бакыханов өз халғына вәтән тарихини илк

дәфә һәдиджә вермиш вә һәмнин әсәр Азербайжан халғынын милли шурунун төшәккүлүндә муһүм рол ойнамышдыр. Тарих елминин өз вәхт-кы наилијјәтләрини өзүндә әкс етдиран өз санбаллы тәдгигатда Бакыханов рома, јунан, византија, күрчү вә түрк муәллифләринин әсәрләриндән зәнжин материал вә мө мулат топламыш, мадди мәдәнијјәт әбидләриндән истифада етмишди.

О, мухталиф дилләрдә мөвчуд олан әсас мәнбәләри вә тарих китабларыны узун илләр охујуб өйрәндикдән сонра "Күлистан-Ирәм" әсәрини јазмыш вә һәмнин әсәрлә Азербайжанда елми тарихшунасылығы әсәсини гојмушду. Муәллифин "Күлустани-Ирәм" әсәри өз вәхт хуоуси муқәфата лајиг көрүлүшүдә.

Буну гәјд етмәк вәчилибди ки, тарихи кечмиш мараг, милли өзүнү тәдгигат идејяси Бакыхановун вәтәнпәһәрәлијинин парлаг ифадәси иди.

Бакыханов Каинатын гурүлушу һагғында елмин өз заманкы наилијјәтләри әсәсиндә нүчүм елминә дәир "Әсрарул-Мәләкүт" "Каинатын сирләри" адлы әсәр јазмыш, Јери Каинатын мәркәзи сәјан кәосентрик нәзәријјә гәршы чыхарак Коперникин һелиосентрик нәзәријјәсини (бу нәзәријјә көрә Каинатын мәркәзи күнәш дәр. Јер вә дикәр планәтләр онун тәрафында фланәтләр) мудәфиә етмишди. Бакыханов чәрағијјә, мәнтигә дәир дә әсәрләр јазмышдыр. Онун "Кәшфүл-Ғарәйб" әсәри Американын күшфинә, Колумбуш башына кәлән әһвалатларә, о заманкы Америка вәрасиндә јашајан тәјфа вә гәбилләрин һөјәт тәрзинә, адәт вә әһвәләринә һәср едилмишди.

Бу јазыда биз Бакыхановун јарадычылығында муһүм јер тутан "Тәһзиби-әхлак" (Әхлагын тәһзиләнмәси) адлы әхлаг вә әтика мәсәләләринә һәср олунмуш әсәриндән

АББАСГУЛУ АҒА

сөһбәт ачырыг. Мүгәддимә, 12 фәсил вә хуләсәдән ибарәт олан әсәрдә муәллиф өзүнүн чәмијјәт һагғында фикрләрини үмумиләшдирди, инсандә нәчиб әхлаги кәфијјәтләри хусусилә гижмәтләндирди. Муәллиф һәмнин китабы јазмасынын мөгсәдиндән данышарак көстәрир ки, дүнјанын гәбагчы адамларынын вә халгларын бөјүк алимләринин, Ислам, јунан вә әвропа философларынын әсәрләрини арашдырмаға вә тәтбиғ етмәгә башладым, онлардан бир аз хәбәрләр олмагла аз да олса мөүфәәт вермәгә чалышдым.

Көрүндүју кими, Бакыханов "Тәһзиби-әхлак" китабыны Јазаркән дүнјанын вә мухталиф халгларын көркәм алимләринин әсәрләри илә таныш олдуғуну, "әдәб вә биллик әлдә етмәк, әхлагә тәһзиләјиб сафлашдырмағ" үчүн кечмиш дөврүн мутафәккирләринин әсәрләриндән бәһрәләндјини сөйләјир.

Китабын "Һикмәт гәјдалары һагғында" адланан мүгәддимәсиндә о, һикмәтин (фәлсәфәнин) мөгсәдиндән сөһбәт ачыр, маарифин, елдин, чәмијјәт һөјәтиндә ролуну јүксәк гижмәтләндирди. Бакыханов јазырды: "Һәр кәс һансы бир чәмијјәт ичәрсиндә јашарса, о, чәмијјәтин әхлағыны мәнмисәмәјр, јәхүд о чәмијјәтлә зидд олмағда өз зәрррини вә она јалынлашмағда өз хәјрини өзүндә, өзүнү онлара бәһзәдәр". О, көстәрирдә ки, шәхсијјәтин формалашмасында, давраныш вә характерини мөүјәнләшмәсиндә муһит, чәмијјәт муһүм рол ойнајыр, әхлаг, әдәб гәјдалары муһитин тәсирилә формалашыр вә дөјишир. Бакыханов Илаһи варлығы гәјүл

дәир вә јазырды ки, Аллаһ инсана "идрак гүвәәси вермиш, ағылы јажшыны јамандан сәнмәк үчүн тәјин етмишди", инсан өз фәалләјитиндә тәчрүбәјә әсасланмалы, маарифә, һәгигәтә үјүгүн һәркәт етмәлидир. О, Исламын һуманист маһијјәтиндән сөһбәт ачыр, шәриәт ганунларыны адамларда әхлаги сафлыг тәрбијә етмәјин вәситәси сәјир, чәмијјәт һазисәләринә "әхлаги гижмәт вермәји" төвсијә едирди.

Бакыханов адамларда әхлаг тәрбијәсини ишиндә айла вә мөктәбин ролуну хусуси гәјд едир вә бу мөгсәдлә ушағлар үчүн јазылан китабларын гәршыг-долашыг ибарәтләре дөјиш, асан вә аналшыгы бир дилдә јазылмасыны мөсләһәт көрүдү. О, јазырды: "Ушағ јашларында һәр замандан даһа артыг әхлаг көзәликләрини онлара өйрәтмәк лазымдыр. Пис хәсијјәтләр тәкәр олундуғу заман адәтә чәвирилә ушағ табиятинә дахил олгудан сонра, онлара елм вә әдәб өйрәтмәк мушкул олар".

Бакыханов "Тәһзиби-әхлак" вә онун давамы олан "Нәсиһәтләр" (бу јығчәм әсәр 103 нәсиһәтдән ибарәтдир) адлы әсәрдә өзүнәмәхсус "әхлак кодекси" мөсләһәт көрүр. һәмнин "кодексад" халг јарадычылығындән истифада етдији, аталар сөзләри, зәрби-мәсәлләр вә өзүнүн тәчрүбәдә газандыгы мудриклик нүмунәләри әсас јер тутур.

Бакыханов көстәрирдә ки, инсан әләмин ән шәрәфәтли бир һиссәси, "јаранмышларына камилдир. Оду ки, инсанын тәрбијәси, елм вә мәдәнијјәтә јијәләнмәси биринчи дәрәжәли өһәмијјәтә маликдир. О, белә һесаб едирди ки, инсан үчүн ән вәчилиб әхлаги-мәнәви кәфиј-

јәтләрдән бири јажшылыг етмәкдир. Бакыханова көрә, "јажшылыг одур ки, онда үмумүн мәнфәәти олсун. Белә олдуғу тәгдирдә үмумүн мәнфәәти хәтиринә хусуси зәрәри гәбул етмәк лазымдыр." Бакыханов һәмвәтәнләринә мөсләһәт көрүрү ки, башғасына јаманлыг етмәк фикриндә олан адамә јажшылыг етмәсинләр. "Јаманларә јажшылыг етмәк, јажшыларын һагғында пиләк етмәк демәкдир". О, јазырды: "Чох вәхт олур ки, бир нәфәр күнаһкарын һалына ачыјараг вә ја өз мәнәфәји үчүндән ганунала чәзаја лајиг олан адамә хилас едир вә севиниб дөјир ки, бу күн мән јажшы иш көрүшәм. Даһа орасыны билмир ки, бу вәситә илә о башға чинајәткарларда да чәзадән хилас олмағ умида вермиш вә күнаһа батмышдыр".

"Күнһкарын бағышланмасына вәситәчилик етмәк үмумүн асајишини позан ән пиләк һәркәтдир".

"Чәзә јерисиз – зүлмдүр, һагдырса – мүгәссирә чәзә верләрәм күнаһдыр вә башғаларынын туғјанына сәбәб олар".

"Бағышламағ әхлагын ән кәзалыи. Лакин бу бағышламағдан зүлм доғмамалыдыр".

"Шәхси гәрәзлә иш көрән адамә вә әвәзини нәзәрдә тутуб јажшылыг еденә јажшы демәк олмаз, чүнки бу, алдә әсәр бәһзәдәр вә өз малыны башға бир шәјлә өвәз етмәк кимијидир".

"Һејф о адамә ки, јажшылыгы бачарыр, лакин етмир".

Бакыханова көрә хошбәт о адамдыр ки, достлары чохдур. Лакин "инсан достлуғу ифрат дәрәжәсинә чәтдырмамалы вә сирләрини ачмагла өз ихтијарыны өзкәси-

БАКЫХАНОВ ГҮДСИ

нә тапшырмамалыдыр, чүнки досту онула дүшмән олдуғу вәхтдә ону ачиз едә биләр".

Бакыханов гәнаәтчилийи инсан үчүн ән вәчилиб әхлаги кәфијјәт һесаб едир вә јазырды ки, "гәнаәт едән адам кәјә дүчәр етмәз, тәһлүкәзилләтіндән, асајиши позан, јүксәлишә мәнә олан артыг тамәһлыг мүсибәтиндән азад олар", динин вә үрәјин хырманә од вуран пахшылыгдан саламат галар".

О, хәсилийи исрафчилығы, тамәһкарлығы, тәнбәллийи, гәтјјәтлә пиләјир вә јазырды: "Хәсилик пис хәсијјәтләрдән бири олдуғу кими исрафчилығы да она бәһзәр бир шәјидир", "шәһрәтпәрәстлик инсана гәлиб кәлсә, ону өз нәфсинин гулу едәр", "Инсан шәһрәт гәјдинә гәлмәјараг, өз инсанлығынын төләби үзрә иш көрмәлидир", шәһрәт дүшкүнү олмағ "јарамаз кәфијјәтдир".

Бакыханов јазырды ки, мәрдузмәарлығы зирәклик, пиләк етмәгә фәрасәт, һилә ишләтмәји мәрһәт һесаб едәнләр јанылырлар. Белә сифәтләр инсанлығы јарамајан сифәтләрдир. Бакыханова көрә "Тамәһ мүсибәтләрин ән шиддәтлиси олдуғу үчүн, тамәһкар адамә даим гәмжин олар; нә гәдәр варлы олса да, Јенә дә дөјәр әздир. Нәмишә варыны артырмағ фикриндә олар, өз мәнфәәтиндән өтрү өзкәләрә зиялән вурмаға чалышар".

"Пахшылыг батини чиркинликдир. Пахшылыг һәгигәтән гәбилләјитин охлуғуну көстөрүр. Чүнки һүнәрли адам әзиз вәхтаныны вә мурдар хәсијјәтә сәрф етмәз, өз истәдәдинә көрә чалышар. Лакин һүнәрсиз адам өз ис-

тәдәдинә инанмадығы үчүн пахшылыг етмәји башлар вә халғын нәмәтинин пуч олмасыны истәр.

Хәсис вә пахыл јыгдығы мал-дөвләтдән, һәсрәтдән башға бир шәј алармаз".

Бакыханов мәсләкли олмағы, доғручулуғу, һәгигәтпәрәстлийи инсанын ән нәчиб кәфијјәтләриндән һесаб едирди. О, јазырды ки, мәсләкәсизлик, јалан вә һәрзә данышмағ алач сифәтдир. "Мәсләкли олмајан адамә һәкәс инанмаз. Әксинә, мәсләк сәһиб һәмшә мөлтәрәм олар", "Јалан данышмаға адәт едән адам тез русвај олар вә чох әһтимал ки, доғру сөзүнә дә инанмазлар".

"Һәгигәт дәрман кими ачы да олса, фәјдалыдыр".

Бакыханов ағылын, елмин инсан һөјәтиндә ролуну јүксәк гижмәтләндирди вә белә һесаб едирди ки, "ишләмәдән, чалышмадан Аллаһдән нә мөт көзләмак – өзүнү сәркарданлыг зәнчириинә бағламағ демәкдир". О, өз дүнјәкөрүшүнә үјүгүн оларәг чәмијјәтдә "орта вәзјјәт тутмағы" мәсләһәт көрүр вә көстәрирдә ки, "азадылыг ифрат дәрәжәсинә чәтдыға өзбашыналығы чәвирилди", "ишләмәдән адәт шәклинин алдына ишләмәдән пешиманчылығыда ахырдә пешиманчылығы кәтириб чәтдырдыр. Инсан вәзифәси, рутбәси, әсилнәчәбәти илә дөјиш, өз ағылы, дәррәкәси илә өјүнмәли, фәхр етмәлидир. Бакыханов фикринин тәсдиғи үчүн Сәдидән ашағыдакы мисралары кәтирир:

"Тутар ки, атан фәзиләтли адамын фәзиләтиндән сөтрәһ нә?"

О, вәр-дөвләт, сәрвәтә һәрислийи пиләјир, буну инсан үчүн фәләкәтли һал һесаб едирди.

Бакыханов "ишләри әсл һәгигәт билән... һикмәт сәһибләринә тапшырмағы" төвсијә едир, зиәлилары халг үчүн фәјдалы олан ишләр көрмәји, халғын мәнәбәтини газанмаға чәгырырды. О, көстәрирдә ки, тәвазә, хош хәсијјәт, инсафлы, әдаләтлий, сәхавәтлий олмағ, мәрдулик ән нәчиб, ән кәзал әхлаги сифәтләрдир. Бакыханов һәмвәтәнләрини төһсил алмаға, елмә, маарифә, мәдәнијјәтә јијәләнмәји сәһибләр вә дәнә-дәнә дөјирдә ки, "ағылдан вә елмдән даһа јажшы бир дөвләт юкәдүр. Чүнки онлар һәмшә сәнинләр олар вә һеч кәс онлары сәнин өлиндән ала билмәз".

Бакыхановун јалныз әхлак-әтика мәсәләләринә дәир әсәрләриндә дөјиш, ејни заманда бутун бәдија јарадычылығында, шәһләриндә дөврүн ән јажшы әхлак нормалары, мәнәви-әхлаги төсәввурлары чәмләшмишдир. Доғрудүр, дөвр муәллифин тәдгиг етдији проблемләрә өз мөһрүнү басмышдыр, лакин Бакыханов дөврүн әхлаги төсәввурлары чәрчивәсиндән чыхарак, һөтта бу күндә өз актуальлығыны сахлајан бир чох әхлаги-мәнәви нормалардан сөһбәт ачмышдыр.

Бакыхановун етик көрүшләри һуманизм, инсанә мәнәбәт рүһу илә ашылан сөһбәт вә белә бир инама әсасланмышдыр ки, инсан бутун чәнлиларын инкишафынын тамыдыр. Елмин, маарифин, ағыл инсан һөјәтиндә ролуну јүксәк гижмәтләндирән философия көрә "дүзлүк һеч вәхт ағылдан арылмаз". О, һәмвәтәнләринә фәјдалы мәсләһәтләр, дидактик нәсиһәтләр верир, онларкы өмәји мәнәбәт рүһундә тәрбијәләндирмәји чә-

лышыр, өз фикрләрини елми шәкилдә, фәлсәфи изаһ вә субутларла мөһкәмләндирди. Бакыхановун дүнјәкөрүшүндә социал әдаләт идејяси чох муһүм јер тутмушду. О, белә бир һәгигәти сәзирди ки, әдаләтлий (инсафлий) олмағ јалныз әхлаг вә мәнәвијјәт сәһисинә аид мәсәлә дөјиш, ејни заманда сијасәт вә һуғу проблемләрини аид мәсәләдир. Бакыханов инсанлыгдан сөһбәт ачыр вә јазырды ки, инсан шәһрәт дүшкүнү олмамалы, инсанлығын төләби илә илк иш көрмәли, јажшылыгдыр. Онун фикринчә "инсафлий" биринчи нәвбәдә әхлаги тәһзилдикдир, әдаләтлий, сәхавәтлий, хәјрхәһ олмағдыр, әгл вә зәканын ганунлары илә јашамағ, ичтимаијјәтин рәјји илә һесаб-ламағ демәкдир.

Бакыханов XIX әср Азербайжан елм вә мәдәнијјәтинин ән көркәмли фәдәиләриндән олмушду. О, "орта әср Азербайжанынын сон, ејни заманда јени дөврүн илк мутафәккири иди". (Ә. Әһмәдов)

Бакыхановун "Күлустани-Ирәм" әсәри нәинки пешәкар тарихчиликмизин, ејни заманда милли мәдәнијјәтимизин тарихи илә мөшғул олан бутун зиәлиларымызын столуштү китабыдыр. О, өз јарадычылығы илә Азербайжан маарифчилийин әсәсини гојмуш көркәмли мутафәккирдир.

Шәхсијјәтә пәрәстий илләриндә јазылмыш ән јажшы әсәрләрдә, тәдгигатларда белә көркәмли алим, философ, јазычы Бакыхановун јарадычылығы, дүнјәкөрүшү, фәлсәфи ирси бир сыра һалларда вулгар социолоғия мөвгәјиндән гижмәтләндирлимиш, объектив, елми төһлий јанлыш мөһна баша дүшүлән синфиликлә өвәз едилмишдир.

Ф. Кәчәрли, академик